

dr. Denis Poniž

Neumnost & Co.

O človeški neumnosti in tistih, ki ji vdano služijo, je skoraj vse povedal Erazem Rotterdamski v svoji *Hvalnici norosti*, ko se je pisalo leto Gospodovo 1511. Nekaj malega so dodali še nekateri misleci, rojeni v poznejših dobah, med katerimi pa je bolj malo tistih, ki bi najbolj morali ljubiti resnico in torej sovražiti neumnost, filozofov vseh šol in smeri. Človeško neumnost Erazem imenuje norost, pri tem pa seveda ne misli na duševne motnje in bolezni vseh vrst, ampak na tisto ravnanje posameznika, skupine in množice, ki se, če ne takoj, pa čez čas, izkaže za razdiralno, pogubno, nečlovečansko, uničujoče. Neumnosti se smejemo, neumnost nas zabava, a bi se morali zaradi nje jokati, je napisal Henri Bergson v svojem *Eseju o smehu*.

Erazem je v svoji *Hvalnici norosti* pokazal, pri tem pa se mu ni bilo treba kaj prida truditi, da je človeška norost nekaj, pred čemer ni imuna nobena doba, noben narod in noben posameznik; prav zato je tej vseprisotni in vedno obstojni, neuničljivi neumnosti spesnil svojo "hvalnico". Ni samo razburil, naravnost razbesnel je množico svojih sodobnikov, ki so se prepoznali v njegovem nesmrtnem traktatu. Seveda nihče od njih za nič na svetu ne bi priznal, da se je ugledal v njegovih trditvah in zaključkih, a družno so ga prezirali, klevetali, preganjali. Tudi danes se nihče ne bi hotel prostovoljno uvrstiti med njegove "varovance", tudi danes ni dobro govoriti o kolektivni norosti, povezani recimo s športom, pop kulturo ali pop politiko. A knjiga o norosti je bila uspešnica svojega časa. Čeprav je

na noge dvignila tako rekoč vso "razumsko" Evropo, ki je v njenem avtorju videla nebodigatreba, ki kali vode samo zato, da bi pokazal, kako je pod videzom trdnosti, urejenosti, smiselnosti in pravičnosti morje blata. Knjiga ni učinkovala samo v času nastanka, nanjo so se sklicevali najboljši umi, kar jih je rodila naša civilizacija, a le redki sodobniki, recimo Francis Bacon, so razumeli njeno sporočilo tako, kot ga razumemo danes. Erazem je utelesil tistega duha renesančne Evrope, ki je ideal še danes: odprta, (samo)kritična, reflektirana skupnost odgovornih posameznikov, ki zmore poddržati ogledalo svojim norostim. Zapisal je vse tisto bridko in resnično o brezumnem ravnanju človeških bitij, kar je Hieronymus Bosch naslikal s tolikšnim zanosom, s tolikšno notranjo silovitostjo in predvsem s tako velikim odporom do človeške neumnosti ali norosti, da pred njegovimi slikami obstanemo kot od strele zadeti in pred našimi očmi se začne odvijati pripoved, ki vodi do najglobljih, najbolj skritih, a zato tudi najbolj neprijetnih lastnosti, razvad in ritualov, ki nas ne zaznamujejo samo kot posameznike, ampak predvsem kot socialna bitja, pripadnike teh ali onih skupin, strank, združb in vsega, kar človeške različnosti bolj ali manj nasilno postavlja na skupni imenovalec. Norost se Erazmu in Hieronymusu prikazuje kot spačenost človeške duše, kolektivne in posamezne. Norost vidita kot znamenje, ki se pojavlja v vseh časih, nesmrtno, neuničljivo zanikanje logičnega reda in vzročno-posledičnih zakonitosti v posmeh slehernemu razumu in človeški rzsodnosti. Norost opisujeta in slikata kot napoved tistih zgodovinskih dejanj, ki jih ne moreta razumsko pojasniti, saj so preveč nečloveška, da bi imeli zanje prave izraze in formule. Norost je črna luknja človeške zgodovine.

Po tisočletjih navideznega miru, statičnosti, metafizične vznesenosti in človeške ponižnosti pred Bogom, pa naj so si srednjeveški verniki tega nikdar videnege, a vedno in povsod prisotnega Boga naslikali na sto in en način, zmeraj je bil isti, enako onnipotenten in skrivnostno oddaljen, je dozorel čas za renesančni "veliki obrat": na stotine osvobojenih duhov je ušlo iz stekleničke srednjeveške teocentričnosti; nekateri od njih so presenetljivo hitro zrastle v gigantske stvore, drugi so se spremenili v zapeljive humunkule, tretji v skoraj nevidne, gozdnim palčkom podobne pritlikavce. Človek je ostal sam s temi prikaznimi, stvori in humunkuli. Zanosu sta se pridružila tesnoba in grenek posmeh. Ob vsem veličastju, s katerim je triumfiral osvobojeni človeški duh, je v renesansi vzkliklo več temnih cvetov, kot pa smo pripravljeni priznati danes, ko po renesančnem vzponu razuma poznamo še eno zgodbo, ki jo imenujemo razsvetljski vek. Čeprav so evropski razumniki "lučnega" stoletja, bojevnikji za čisti razum,

sistematično preganjali neumnosti in norosti vseh vrst ter na mesta, očiščena norosti, postavljali bleščeče razumske resnice, čeprav so se trudili noč in dan, neumnosti vseeno niso uspeli zatreti; še naprej se je neovirano razvijala in ustvarjala vedno nove in nove micelije. Ni treba velikih besed in zapletenih argumentacij, tako piše eden Erazmovih sledilcev iz 19. stoletja, Nemeč Peter Sloterdijk, da bi pokazali, kako je neumnost cvetela tudi v časih, ko je razum postal vrhovno vodilo evropske in ameriške civilizacije, tako sveto, tako posvečeno, da je poskušal spremeniti po svoji podobi ves svet, a ga ni samo spreminjal, ampak ga je tudi pahnil v vrsto katastrof, vojn in drugih množičnih hysterij, ki so terjale na desetine milijonov človeških življenj. Neumnost se je ugneznila, tako nadaljuje Sloterdijk, v samo srce razuma, nemalokrat si je nadela mimikrijsko oblačilo, s katerim je uspela preslepiti celo največje (filozofske) ume. Ampak če nočete verjeti Sloterdijkju in njegovi *Kritiki ciničnega uma*, boste morda prisluhnili očaku Erazmu, ki je o "ljubiteljnih resnice" zapisal tudi tole: "Zadosten dokaz, da ničesar ne razumejo, je že to, da so si glede teh reči [Erazem ima v mislih temeljne filozofske kategorije, op. avtorja] sami med seboj večno navzkriž. Kljub vsej nevednosti se imajo za vsevedne, dasi včasih niti zase ne vedò."

Erazmova neprizanesljivost bi bila danes verjetno enako bridka in jedka, kot je bila pred stoletji. Kaj vse se je od takrat zgodilo v imenu resnice in razuma, a se je, če ne prej, pa vsekakor kmalu, spridilo v neumnosti in norosti, zaradi katerih je svetovna zgodovina ena sama neprekinjena reka groze, smrti, ubijanja, ropanja, uničevanja, plenilskih pohodov, zaslužnjevanj. Kaj šele bi napisal Erazem, če bi prebral zgodovino totalitarizmov 19. stoletja! Verjetno bi se mu zdel njegov čas, naj je bil še tako – prosto po izklicevalcu "napredka", Heglu – duhovno daleč od idealov, spokojen in miroljuben, pravo renesančno vrtičkarstvo v primerjavi s preoranimi in od kordita zastrupljenimi bojnimi polji prve ali druge svetovne vojne in vseh vojn, ki so se zgodile pred ali po njima.

Seveda je že Erazem vedel, da vsega ni mogoče pripisati človeški norosti oziroma neumnosti, človeški zaslepljenosti, fanatizmu, samopašnosti in tiraniji, zagrizenemu sovraštvu in krvoločnosti, prefinjenemu političnemu in ekonomskemu spletkarstvu in brutalni vojaški sili. Ampak v *Hvalnici norosti* se Erazem, podobno kot vsi, ki so se za njim lotevali genetske nape in jo prikazovali bolj ali manj celovito, vedno pa skrajno slikovito in z občutkom za najboljši humor, ironijo in sarkazem, ne more načuditi, kako trdoživi in hitro rastoči rastlini sta človeška norost in človeška neumnost z vsemi okraski, s katerimi se dičita, verjetno že od tistih davnih časov, ko so naši predniki človečnjaki opravili s svojimi rivali, neandertalci.

Strašljivo pa seveda ni samo to, da se – pustimo čase pred renesanso pri miru, saj imamo dovolj opravka s temi, ki so jo nasledili – kar naprej ponavljajo eni in isti vzorci, da tudi takrat, kadar eni od “ljubiteljev resnice” ponujajo sprejemljive odgovore, razkrijejo norost v njeni goloti, v njenem brezsravnem nastopaštvu, pridejo drugi, ki usmiljeno zakrijejo to bedo in pridigajo razumnost, strpnost in kar je še lepih lastnosti, ki jih pridigarji zahtevajo od drugih ljudi, ne da bi jih enkrat samkrat uporabili sami. In teh vzorcev ne ponavljajo kot papige samo “ljubitelji resnice”, ampak tudi ljudje, ki so se zapisali besedam, ki bi prav tako morali ljubiti in iskati resnico. Ampak namesto tega koristnega početja je njihov namen čisto nekaj drugega, Erazem je kratek in jasen: “Nadvse zabavno pa je, kako v pismih, pesmih in hvalnicah drug drugemu kadijo, bedaki bedakom, nevedneži nevednežem.”

Ko ne najde dobre besede za “ljubitelje resnice” ne za pesnike, Erazem zaključí, kakor bi počil z bičem: “Ako se ozrete po zgodovini, boste našli, da razmere niso bile v nobeni vladavini obupnejše nego tam, kjer je dobil kdaj kak prten modrijan ali knjižni črv krmilo v roke.”

Navedkov iz Erazma bi se dalo zbrati na ducate in vsi veljajo tudi za naš čas in za naše razmere. Da smo bolj natančni: za naš napredni čas in za naše napredne razmere. Večina ljudi nikoli ne bi priznala, da nismo nič boljši od prazgodovinskih ali antičnih ljudi. Mogoče smo celo bolj krvoločni, saj se ta napadalni človeški gen, menda prirojen, rad druží z neumnostjo in norostjo, slednja pa, če smemo verjeti Sloterdijku, narašča od Erazmovih časov in je v naših časih dosegla zavirljive učinke, kakor je v svojih dveh dokumentarcih *Mondo cane* (*Pasji svet*, 1962, 1963) pokazal pred kratkim umrli italijanski režiser Gualtiero Jacopetti. Je neumnost tudi genetska napaka človeštva, nemara okvara, hujša od izvirnega greha? Najhujša môra ni spoznanje, da se nič ne spreminja in da norost še naprej veselo pleše svoj norčevski ples s posameznimi narodi in civilizacijami, posebej še s tisto “najbolj napredno, prosvetljeno in razumu vdano”, ki ji rečemo tudi bela. Naša civilizacija, naša nora civilizacija, predana zatonu in uničenju, ki sta ga napovedala Friedrich Nietzsche in Oswald Spengler, pripadnika naroda, ki je to uničenje v preteklem stoletju poskušal uresničiti vsaj dvakrat. Mislimo torej na civilizacijo, ki je, če smo cinični na Sloterdijkov način, zastrupila, pomazala in marsikdaj skoraj uničila ves preostali svet, v prah in pepel poteptala na desetine kultur, zarezala v vse druge civilizacije, se posmehovala njihovim vrednotam, običajem in izročilu. V imenu norčevskih “vrednot”, ki se jim posmehuje že Erazem, se dogaja marsikaj, kar bi komajda lahko razumeli kot prakso našega prosvetljenega časa. Ampak že

Einstein je skromno pripomnil, da je neumnost neskončna in da je tudi razporejena enakomerno po vsem vesolju. Kar pomeni, da je pravzaprav vseeno, kateri rasi, narodu ali skupini pripadaš, prav tako je vseeno, kje na zemeljski obli si se rodil. V tej enakomerni distribuciji norosti naj bi bila skrita nevidna pravičnost, skoraj demokratičnost. In, ne nazadnje, proti norosti se človek lahko bojuje, upre se ji lahko, čeprav to ni vedno najbolj uspešno početje. Pa je res tako?

Zdi se, da z norostjo vseeno ni vse tako preprosto in nezapleteno, čeprav je ena od rdečih niti Erazmovega nesmrtnega traktata misel: norost je preproščina duha, je iskanje preprostih, a prav zato udobnih odgovorov na zapletena in usodna vprašanja. Iz njegovih slikovitih opisov je mogoče zaključiti, da se neumnost včasih zgosti do te mere, da povsem prekrije vsakršno razumsko nasprotovanje, vsak pristop, ki hoče svet videti brez olepšav, saj Erazem kar naprej ponavlja, da neumnost človeka ne bega in mu ne povzroča skrbi, ampak mu, nasprotno, kaže svet skozi rožnata očala. Neumni ljudje so srečni, zagotovo srečnejši od tistih, ki jim je dano videti svet takšen, kakršen je, v vsej njegovi zapleteni, protislovni, predvsem pa nič kaj prijazni podobi, ki se od Erazmovih časov ni veliko spremenila, še posebej, če pozorno preberemo Sloterdijkovo razpravo o ciničnem umu, ki se je naselil v modernega človeka, pa naj ta "modernost" pomeni kar koli si že mislimo. To je razlog, da ljudje bežijo od resnice, ki jim pred oči postavlja nepoplačeno podobo njihove sodobnosti, in se zatekajo v najrazličnejše položaje in najrazličnejša stanja, ki jim pomagajo preživeti kruto resničnost. Norosti se rojevajo iz obupa in neumnosti, so brezplačni, vedno dostopni pripomočki za pozabo, uteho in notranji mir. Na tem temelji vsa svetovna, multinacionalna "fun" industrija, vsi marketinški prijemi t. i. globalizacije, vsa tako opevana internacionalnost. Slepota in gluhost sta zavestni, pa čeprav je jasno, da resničnosti, vsaj za dlje časa, ni mogoče ubežati, nobene idealne dežele ni in nobenega kraja brez bolečin, strahu in skrbi. In, ne nazadnje, vedno ostanemo sami s seboj. O tem je literatura od antičnih časov pa do danes nagrmadila nepregledne skladovnice del. Čeprav je Erazem gorak, in to upravičeno, z globokim poznavanjem človeške narave, literatov vseh barv in okusov, pa moramo vseeno priznati, da se je marsikatero pero v zgodovini evropske civilizacije pogumno postavilo po robu človeški neumnosti. Med njimi tudi esejisti. Če smo pošteni, drugega esejistu tako ali tako ne preostane, to je njegovo edino orožje; dodati še moramo, da so mnogi pisatelji in pisateljice doživeli bridke usode prav zato, ker so tako dosledno preganjali, smešili in razkrinkavali neumnosti svojega časa in preteklih dob. Težko bi sodili, kako uspešni so

bili, vemo le, kakšna je bila cena za to; mnogi so izgubili življenje. Vemo pa, da so mislili pošteno, in zato jih moramo ne samo spoštovati in se od njih učiti, ampak jih tudi nositi v srcu, saj so s svojim pisanjem razsvetlili goščavje norosti, če ga že niso mogli odstraniti. S tem ko so razkrinkovali neumnosti, so ustvarjali prostor svobode, saj ni naključje, da je oče evropskega eseja Michel de Montaigne, za nekatere le bastardne forme, ki komajda sodi v posvečeni tempelj beletristike, zapisal pomenljive besede: esejisti so med najsvobodnejšimi ljudmi na svetu. Misel lahko zveni zelo samovšečno, zelo, kot bi rekli v današnjem žargonu, samopromocijsko. A če pomislimo, kolikokrat je bila Montaignova misel, tudi v mračnih časih, ko je neumnost vladala tako rekoč "s polnim mandatom", pamet pa se je morala krčevito boriti za preživetje (samo Dostojevskega je treba pozorno prebrati, pa bo jasno, kam merijo moje besede!), parafrazirana, je verjetno v njej vsaj zrno resnice.

Mišljenje kot ena temeljnih eksistencialnih kategorij, ki se izreka skozi literaturo vsaj tako presunljivo kot skozi filozofski diskurz, je v tesni povezavi z neumnostjo, s tisto kolektivno človekovo norostjo, ki je, to misel velja kar naprej ponavljati, tolikokrat usodno spremenila tok človeške zgodovine. Če bi vsa človeška kolektivna dejanja temeljila zgolj in samo na razumu, seveda ne bi bila mogoča ena najslikovitejših pripovedi v vsej zgodovini, starozavezna zgodba (ki jo v različnih oblikah, bolj ali manj dramatično zaokroženo) poznajo tudi druga izročila in druge kulture, zgodba o ponesrečeni gradnji babilonskega stolpa. Zgodba o neuspešni gradnji babilonskega stolpa, predmet mnogih literarnih in še več likovnih upodobitev, sodi med arhetipske zgodbe, ki povezujejo človeka z obema njegovima presežnima poloma: s tistim, ki ustvarja neumnost, norost, torej kaos v izvirnem grškem pomenu besede, in z drugim, razumnim, ki ga vsaj od kartezijanskega obrata naprej postavljamo v središče človekovega kozmičnega videnja sebe in sveta, ki ga ta "jaz" naseljuje in ki ga tudi hoče kar naprej obvladovati. Zgodba o babilonskem stolpu je zgodba o norem, nerazumnem, grabežljivem pollaščanju nečesa, kar mi (nam) ne pripada.

Nič presunljivo novega ne bomo povedali, če dodamo, da se oba pola v človeku nenehno spopadata, saj je to, ne nazadnje, temeljno sporočilo Erazmova *Hvalnice norosti*. In spopad neumnosti z razumom je predmet vrste literarnih del, ki se niso navdihovala samo v *Hvalnici norosti*, ampak so navdih črpala neposredno iz norosti in neumnosti same, kakor se je prikazovala avtorjem del, ki so izpostavljali neumnost. A zdi se, da je v modernem času zgodbo o ponesrečeni gradnji babilonskega stolpa kot prisposodbo kolektivne človekove norosti najboljše razumel človek, ki je

svoje literarno delo sklenil po svoji smrti prepustiti uničenju, in samo globok razmislek prijatelja, ki mu je avtor zaupal uničenje svoje literarne zapuščine, a ta pokojnikove želje ni upošteval, nam je ohranil njegovo delo. Mislim na nemškega Juda, zavarovalniškega uradnika Franza Kafko, ki je v začetku prejšnjega stoletja ustvarjal v multikulturnem in multi-religijskem svetu, kakršnega mu je ponujalo eno najbolj svetovljanskih srednjeevropskih mest, češka Praga. Češka Praga z vsaj enim nemškim pljučnim krilom. Z vsaj eno judovsko aorto. Mesto dobrega vojaka Švejka, ki se je prostovoljno razglasil za bebca, da bi pokazal, kaj je resnični obraz neumnosti, kolektivne neumnosti, iz katere se je rodil prvi krvavi svetovni spopad. Mesto pod obnebjem stičišč slovanskih kultur je bilo, kot se je pozneje še nekajkrat pokazalo, edini prostor pod soncem, kjer se je lahko izoblikovala zavest, kakršno je ubesedil Kafka. Stokrat opisana in komentirana zgodba njegovega zapletenega, ambivalentnega življenja in dela, realnih in mentalnih labirintov, skozi katere je potovala njegova občutljiva zavest, preplet občutkov krivde in strahu, ki so ga preplavljali, ko je na vsakem koraku gledal razpadanje razumnega sveta, kakršen bi moral trajati tisoč let. Vsi izsledki literarnih strokovnjakov, ki so to zgodbo dopolnili in jo še kar naprej dopolnjujejo, ne morejo pojasniti vse globine Kafkovega boja z neumnostjo. Morda je naključje, morda pa tudi ne, da je Kafka živel v času, ko je svet znova drvel v eno svojih planetarnih norosti. Morda je naključje, morda pa tudi ne, da je ustvarjal prav v času, ko se je oblikovala moderna civilizacija, ki je utemeljena tudi na moderni norosti. V vsem njegovem opusu, ki nam ga je ohranila razsodnost Maxa Broda, ne boste niti enkrat zasledili zapisane besede neumnost. In vendar je ves ta opus – nekatera dela, ki ga tvorijo, veljajo za nedokončana – posvečen prav vprašanju neumnosti, človeške norosti, ki ne zaznamuje samo junakov, če sploh še smemo govoriti o junakih, ampak v mnogo večjem obsegu samega duha časa in prostora, v katerem se gibljejo literarne osebe. Če je Erazem odkril govorico, s katero je uspel pokazati na globoko protislovnost svojega časa, potem je to govorico še natančneje oblikoval Franz Kafka za svoj – in še vedno tudi naš – čas.

Ko primerjamo Erazma Rotterdamskega in Franza Kafko, se moramo zavedati, da ta primerjava nujno trči ob veliko oviro, o kateri kaže spregovoriti nekaj besed. Erazem je živel v času, ki ga je s svojim umom lahko povsem obvladal; z nekaj napora je lahko osvojil vse zanje svojega časa. Še dve stoletji pozneje so polihistorji 17. stoletja, recimo naš Janez Vajkard Valvazor, lahko poznali vse, kar je o človeku svetu in vesolju vedela tedanja znanost. Franz Kafka pa se je rodil v svet, ki se je vedno bolj členil, širil

in specializiral. Vsega znanja ni bilo več mogoče strniti na enem mestu in shraniti v enem človeškem umu. Namesto babilonskega stolpa se je pred ljudmi počasi, a zanesljivo oblikovala babilonska črna luknja. In Kafkova prestrašenost ob zavedanju, da se ta črna luknja vedno bolj širi in sesa vase vse človeško, presunljivo zaznamuje njegove romane in novele. Če je Erazem lahko, vedoč, kaj je razumno, določal, kaj je neumno in noro, potem Kafka ni imel več orodja, da bi ločeval zrnje od plev. Zato se mu je vse razkrivalo kot strašljiv labirint, v katerem sta se razum in norost prepletla do nerazpoznavnosti, in mukotrpno dešifriranje te mentalne vijačnice je Kafkovim sodobnikom, a tudi tistim, ki so bili mlajši od njega, zaklenilo razumevanje njegovih sporočil. Milan Kundera v svojem *Eseju v sedmih delih la grande nation* potreboval, da je sprejel in razumel sporočila iz Kafkove srednje Evrope in babilonske črne luknje, ene od mnogih, ki so se oblikovale v modernem času. Kafka, pa tudi mnogi pisatelji za njim, Kundera vsekakor ni izjema, kot nista izjema Handke in Jančar, preprosto niso več imeli instrumenta, ki bi natančno določil norost in jo ločeval od razuma. Zato je, za še vedno racionalistično vzgojenega (taki so pač še vedno šolski sistemi) bralca, ta in taka literatura temačna, nerazumljiva, nič ne pomaga, da jo poskušajo literarni strokovnjaki, ob njih pa še drugi humanistični raziskovalci, interpretirati na sto in en način. Ti strokovnjaki so namreč padli v past, ko so sveto prepričani, da lahko, po principu “navodil za uporabo”, ta svet babilonskih črnih lukenj, to neizmerno zapleteno rajanje uma in norosti, to iskanje izgubljenega smisla naredijo bolj razumljivo za fiktivnega povprečnega bralca, ki pa danes v literaturi išče vse kaj drugega kot to, da bi se moral mentalno vplesti v zapletene “metafizične” miselne operacije.

V tako oblikovanem svetu je seveda neizmerno veliko prostora za pojavljanje neumnosti, posebej tiste njene različice – poznal jo je že Erazem, a v njegovem času ni bila tako izpostavljena –, ki se dela, da je razum, ki se pretvarja, da je neumnost. Koliko praznih, napihnenih, meglenih, z bleščečimi besedami zapisanih sporočil kroži po svetovnem spletu, neumnost ni tako neumna, da ne bi prepoznala priložnosti, ki jo ponujajo “nove tehnologije” postinformacijskega sveta, v katerem sta, roko na srce, tako Erazem kot Franz le dva od slepih potnikov na Meduzinem splavu. Še vedno jih poji zavest, da so gospodarji svojih del, a so zarezali v povrhnjico usode in jo prebrodili do zgodovinskega podkožja, a tudi to je zgolj utvara, saj so že zdavnaj postali plen mehanizmov, ki pravzaprav obvladujejo naše življenje, ne da bi sami zase prav vedeli, kako delujejo in kako se bodo obnašali v prihodnje.

Tesnoba, ki jo je začutil Kafka, ko je pisal svoja literarna dela, za sodobnike tako čudna sporočila, je v tem, da neumnosti in norosti danes ni več mogoče osmešiti na način, ki ga je uporabil Erazem Rotterdamski. Te tesnobe Kafka ne izraža samo v svojih romanih in novelah, odkrijemo jo lahko tudi v njegovih pismih in dnevnikih, ta tesnoba preveva vse njegovo življenje, kar je tako odlično predstavljeno v njegovem praškem muzeju. To je kraj, kjer nas postane resnično strah, kjer občutimo neopisljivo grozo, v kateri je živel človek, ki je zase skromno trdil, da komajda zna izraziti svoja najgloblja občutja, ki so njegovi zvesti sopotniki. Neumnost se je, naj zveni še tako paradoksalno, tako sofisticirala, nadelala si je toliko prepričljivih videzov resničnosti, ki jo postavljajo na odlično mesto, da se vsak glas zoper njo, glas tistih, ki jo še uspejo razkrinkati, izgubi v frenetičnem navdušenju njenih pristašev. Prikrita neumnost, ki si nadeva videz razumnosti, a tako, da se hkrati obnaša kot nedolžna neumnost, zabavna neumnost, je ena od temeljnih resnic našega časa.

Sklep, poanta, morala zgodbe? Kakor za koga, saj bo tisti, ki se je zapisal norosti in ki jadra svojega življenja obrača po vetru neumnosti, odmahnil z roko in rekel, da je vse skupaj – neumnost! Ali pa, da je tako govorjenje neumnost, ker neumnosti sploh ni in se torej s takimi neumnimi vprašanji ni smiselno ukvarjati. Gluh bo za vsako dokazovanje, ki bi zmotilo njegov notranji mir in njegovo javno držo. Argumentom se bo samo posmehoval, še bolj tistim, ki želijo za vsako ceno uveljaviti kot edino pravilno življenje v resnici. In če smo začeli z Erazmom, z njim tudi končajmo. Ob vsej jedki in iskri, lucidni in nazorni podobi človeške norosti je Erazem vseeno pesimističen. Zaveda se, da norosti ni mogoče izkoreniniti, da je neumnost nesmrtna, pri tem pa tudi svari pred pretirano gorečnostjo, s katero bi razum preganjal neumne. Tako pretirano početje bi se kaj kmalu obrnilo proti tistemu, ki bi ga uveljavljal z vsemi sredstvi, z nadčloveškimi napori, in podoba razumnega človeka bi utonila v besedah in dejanjih, ki bi vedno bolj spominjala na norost in bi se, če se razumni gorečnež ne bi pravočasno streznili, res spremenila v norost.

A zdi se, da lahko za popolno norost razglasimo neko drugo ravnanje, ki ga opazujemo vsak dan in se dogaja okoli nas. To je norost, s katero sami sebe, kot narod, kot zgodovinska skupnost, ki se mora za svoj obstoj zahvaliti pogumnim prednikom, dajemo “v nič”, mislimo, govorimo in pišemo o svoji preteklosti in sedanjosti (za prihodnost nam ni več mar) kot o nečem, kar nima nobenega pomena in nobene vrednosti. Največja norost, o kateri so umi, ki jih je izpostavilo naše pisanje, povedali bolj malo, saj niso bili nikdar v takšnem zagatnem položaju, je norost samouničevalnega kolektivnega nagona.